

EVA TIBENSKÁ
FILOZOFICKÁ FAKULTA
UNIVERZITA SV. CYRILA A METODA V TRNAVE
BRATISLAVA, SLOVENSKO
tibenska57@gmail.com

FRAZEOLOGICKÉ JEDNOTKY SO ZOONYMICKÝM KOMPONENTOM A ICH PREPOJENIE NA ĽUDOVÚ TRADÍCIU

V príspevku sa skúmané frazémy podrobujú najskôr dôkladnej klasifikácii podľa rôznych významových a formálnych kritérií. Následne sa konfrontujú s obrazom a pozitívnym či negatívnym hodnotením zvierat a ich vlastností či stereotypov správania v ľudových či zľudovených rozprávkach a ľudových piesňach.

Príučové slová: *frazeologické jednotky so zoonymickým komponentom, významové a formálne klasifikačné kritériá, frazeosémantické polia – mikropolia a makropolia, ľudová tradícia*

Frazeologické jednotky so zoonymickým komponentom neboli dosiaľ v slovenskej jazykovednej literatúre podrobené dôkladnej samostatnej formálnej ani sémantickej analýze. Obsiahlejšia štúdia E. Krošlákovej (Krošláková 1997) sa zaoberala predovšetkým sémantickou motiváciou vo výbere zvieracích komponentov tých prirovnaní, ktoré sú späté s tradičnou symbolikou zvierat. Tejto problematike sa teda v našej štúdii venovať nebudeme. Na margo slovenskej jazykovedy musíme kriticky konštatovať, že je v nej síce dôkladne rozpracovaná frazeologická teória aj terminológia (*Frazeologické štúdie I–III*; Mlacek 1997, 2001; *Frazeologická terminológia* i množstvo časopiseckých štúdií), v súčasnej lexikografickej praxi však chýba frazeologický slovník slovenčiny väčšieho formátu. Slovenská frazeológia je lexikograficky spracovaná iba výberovo v rámci výkladových slovníkov slovenčiny (*KSSJ* a *SSSJ* I. a II. diel), tiež v prekladových slovníkoch a v dvojjazyčných i viacjazyčných malých frazeologických slovníkoch, systematickejšie, no tiež iba v menšom rozsahu, vo frazeologických slovníkoch malého formátu (Smiešková 1974; Habovštiaková i Krošláková 1996, 1990). O tieto lexikografické diela sa budeme vo svojich analýzach opierať.

Obsiahlu frazeológiu so zoonymickým komponentom (len pri zvieracom komponente *pes* uvádza E. Krošláková výskyt vo viac ako 40 prirovnaniach; Krošláková 1997: 106) budeme klasifikovať v súlade so slovenskou frazeologickou terminológiou (*Frazeologická terminológia*, 1995) podľa jednotlivých druhov frazém a v kombinácii so sémantickým hľadiskom, podľa ktorého ich začleníme do jednotlivých frazeosémantických makro- a mikropolí. Všímať si pritom budeme frazémy so zoonymickými komponentmi, ktoré sú obsiahnuté aj v ľudových rozprávkach a v ľudovej slovesnosti, konkrétne v textoch ľudových piesní, v riekankách, tzv. povedačkách a detských hrách. Čerpať budeme z troch dielov publikácie *Slovenské rozprávky* (zo zbierky zberateľa

Ľudových rozprávok Pavla Dobšinského vydalo v Bratislave vydavateľstvo Mladé letá v r. 1980, 1983, 1988), z publikácie *Spievaj si, vtáčatko. Slovenské ľudové piesne pre deti malé i väčšie*. (Bratislava: Mladé letá 1990), zo zbierky ľudových rozprávok, pesničiek, hádaniek a povedačiek pre najmenších *Zlatá brána* (Bratislava: Mladé letá 1975) a z ďalších kníh riekaniek určených najmenším čitateľom. Už v najútlejšom detskom veku sa totiž vytvára v dieťati vzťah k jednotlivým predstaviteľom živočíšnej ríše, fixujú sa isté stereotypy hodnotenia ich vlastností a správania, dieťa si začína uvedomovať súvislosti medzi svetom zvierat a ľudí. Tak zároveň vzniká podhubie na budúce osvojovanie si, pochopenie a používanie jednotlivých frazeologizmov so zoonymickým komponentom. V každom z nich je totiž zreteľná spätosť s vlastnosťami ľudí, ich spôsobom života, s ich správaním, činnosťami a medziľudskými vzťahmi.

V štúdiu zameranej na výrazové prostriedky leporelovej literatúry (určenej pre najmenšie deti) sme konštatovali, že 12 v tejto literatúre najčastejšie sa vyskytujúcich zvierat – *mačka, kôň, krava, sliepka, koza, holub, prasa, pes, káčer, ovca, kohút, hus* – zodpovedá slovenskému socio-kultúrnemu kontextu, pretože ide o najčastejšie u nás chované domáce zvieratá (Tibenská, v tlači).

Takýto výber zodpovedá aj textom riekaniek a povedačiek, rozšírený je v nich však o *myš/myšku* (napr. riekanka *Varila myšičku kašičku* spojená s predvádzaním varenia a počítaním na prstoch, riekanky opisujúce vzťah mačky či kocúra ako lovcov a myšky ako prenasledovanej obete, či jazykolam *V našej peci myši pištia, v našej peci spí psík.*), ďalej o *žabu/žabku* a jej typický zvukový prejav kvákania a pohybový prejav skákania, o *pavúka* a jeho pohybový prejav lezenia, i o *slimáka* (*Slimák, slimák, vystrč rožky, dám ti masla na parôžky, ak nevystrčíš, podpálím ti dom a ty zhoríš v ňom.*). Hmyz je zastúpený *muchou/muškou, všou* a *blchou, komárom, včielkou, lienkou/hovor. pánbožkovou kravičkou* a dokonca aj *chrústom* (*Otvor ústa, dám ti chrústa.*). Z lesných zvierat sa v textoch riekaniek vyskytuje *liška*, často s prívlastkom *lištička-kmotrička, vlk/vlčko/vlčik* s prívlastkom *zbojník, zajac/zajko* s prívlastkom *bojko* a nakoniec *medveď/maco macko* či *mrmláč* (pomenovanie motivované jeho typickým zvukovým prejavom). Z vtákov je jednoznačne najpopulárnejší *vrabec* (známy je najmä slovenský jazykolam *A tie vrabce z toho trnia štrnk-brnk do druhého trnia*), nasleduje *vrana, lastovička, straka* a *kukučka*. Celkovo možno konštatovať, že obraz zvierat v týchto textoch pre najmenšie deti je pozitívny, dokonca aj pri zvieratách-dravcoch ich deminutívne pomenovanie zmierňuje negatívny dojem z ich správania (... *sliedi vlčko zbojník zo susednej hory, uchmatne niektorú* (= ovečku) *proti mojej vôli*).

V detských hrách sa vyskytujú rolové úlohy späté so zvieracím svetom pomerne často, lebo zvieratá-lovce naháňajú, hľadajú či strašia iné zvieratá (*Hra o jastraba, Hra na húsky, O kuričku* a ďalšie).

V textoch ľudových piesní sa najčastejšie vyskytujú ušľachtilé vtáky (*holúbky, hrdličky, sláviky, lastovičky, sokoly*) ako informátori – zvestovatelia dobrých či zlých správ (*Zaleť sokol, biely vták, ku môjmu milému, pozdravuj ho nastokrát, povedz tíško jemu...*). Texty niektorých piesní sú veľmi blízke pranostikám: *Kukulienka kuká, že sa hora puká, a sláviček spieva, že sa zaodieva*. Väčšina textov je však svojím obsahom

zameraná na práce spojené s chovom hospodárskych zvierat, na ich kŕmenie, napájanie, česanie, pasenie, vyhánanie na pašu a pod. V humorných piesňach sa rovnako spieva o tom, ako si mládenci či dievčatá neplnia svoje povinnosti späť s chovom zvierat alebo ako sa boja myší, hadov a pod. Aj v ľudových piesňach je teda obraz zvierat jednoznačne pozitívny.

Oveľa pestrejší je obraz zvierat v ľudových rozprávkach. Jednoznačne pozitívny je vtedy, keď zvieratá vystupujú v úlohe pomocníkov pri plnení rôznych náročných úloh (na získanie ruky princeznej, na oslobodenie zakliatych či väznených osôb a pod.). V tejto úlohe vystupujú v slovenských rozprávkach najčastejšie *holúbky*, *mravce/mravčekovia*, *ryby*, *kôň/tátoš/tátošík* a dokonca i *had* (rozprávka *Hrdopýška*). Zakliati muži bývajú premenení na dobrosrdečné *medvede*, *psov*, *jelene*, *havrany*, zakliate ženy najčastejšie na *kačku*, *rybu* či *holúbka*. Ak však ide o negatívnu rozprávkovú postavu (ježibabu, strigôňa, čiernokňažníka a pod.), potom sa mení na *čierneho kocúra*, *čiernu mačku* či na *čierneho koňa* (súvisí to s mágiou, čierna mačka prináša v našej kultúrnej zóne nešťastie), na *jastraba* či *krahulca*, čo súvisí s vlastnosťou *dravosť*. Vo zvieracích rozprávkach často malé, bezbranné zviera oklame/okabáti veľké a silné (*Medved' a komár*, *Starý Bodrik a vlk*, *Koza odratá a jež* a iné) alebo zvieratá zvíťazia ľstou nad zlými ľuďmi – zbojníkmi, ježibabou a pod. Mnohé vlastnosti zvierat vykresľované v ľudových rozprávkach sú už zhodné s obrazmi, ktoré sú obsiahnuté vo frazémach so zoonymickým komponentom, predovšetkým v ustálených prirovnaniach.. Tak *líška* je vykresľovaná ako prefíkaná a ľstivá, *vlk* ako zlý a zákerný, *medved'* ako nemotorný a hlúpy, *jež* ako šikovný a nebojácny. *Holuby* sú predstavené ako dobré a voči človeku priateľské vtáky, kým *jastrab*, *orol* a iné dravce ako nebezpečné a nepriateľské.

Z analýzy textov riekaniek, povedačiek detských hier, ľudových piesní a rozprávok jednoznačne vyplýva, že pôvodnému slovenskému socio-kultúrnemu kontextu boli cudzie zvieratá ako *opica*, *slon*, *krokodíl*, *tava* a ďalšie, ktoré sa do frazém dostali importom z iných socio-kultúrnych kontextov a udomácnili sa tam.

Prejdeme teraz k frazémam so zoonymickým komponentom a k obrazu zvierat v nich. Ako prvé vyčleníme najbohatšie zastúpenú skupinu takýchto frazém a to frazémy patriace do frazeosémantického makropoľa (termín preberáme z práce Mlacek i Ďurčo 1995) **I. Puďské vlastnosti** s vyčlenenými ďalšími tromi mikropoľami (fyzické vlastnosti, psychické a charakterové vlastnosti a vlastnosti vyplývajúce zo spoločenského postavenia či porovnania ľudí). Najvýstižnejšie toto makropole vystihujú **frazeologické prirovnania**. Z formálneho hľadiska ide prevažne o syntagmatické neslovesné frazémy (frazeologické výrazy či úslovie), obsahujúce porovnávaciu spojku *ako* alebo jej ekvivalenty *ani/sťa*. Ak ide o neodčleniteľné vlastníctvo človeka, frazéma obsahuje sloveso *mať* alebo sa privlastnenie v slovenčine stvární datívom substantíva či jeho ekvivalentu – zámena. Pri nepomenovaní vlastnosti (*je ako baran*) ide o priame pripísanie implicitnej vlastností zvierat'a človeku na základe stereotypov, ktoré sú o vlastnostiach jednotlivých zvierat v istom kultúrno-jazykovom spoločenstve konvencionalizované. Pri explicitnom stvárnení vlastnosti (*je tvrdohlavý ako baran*) nadobúda prirovnanie sémantický odtienok intenzity = „je veľmi tvrdohlavý“.

Ostatné, zväčša na metafore založené frazémy – *frazeologické zrazy, celky a spojenia* – majú podobu jednotky so slovesnou syntagmatickou stavbou (konštrukčne patria medzi frazeologické zvraty alebo frázy). Môžu, ale nemusia obsahovať spojku *ako*. Napriek tomu ich zaraďujeme do jednej skupiny s frazeologickými prirovnaniami. Delíme ich na **prosté** (vyjadrujú vlastnosť bez ďalších pridaných sém) a **intenzifikačné** (vyjadrujú navyše intenzitu, mieru vlastnosti). Do samostatnej skupiny vyčleňujeme **príslovia a porekadlá**, ktoré už majú konštrukčne charakter vety či súvetia, teda frázy. Metaforicky stvárnajú celú situáciu personifikačne prisúdenú človeku, pričom ide o vystihnutie jej podstatných črt alebo v prípade príslovia aj o isté z toho vyplývajúce poučenie, varovanie, odporúčanie a pod.

Podobne postupujeme pri ďalších frazeosémantických poliach – **II. prejavy ľudských citov a pocitov** a **III. kvalita dejov vykonávaných ľuďmi**. Odlišné sú až mikropolia vyčleňované v rámci týchto troch základných makropolí.

V uvádzaných príkladoch pozičné (slovosledné) varianty frazémy neuvádzame, lexikálne a slovotvorné varianty uvádzame odčlenené lomkou a transformačné varianty po pomlčke. V hranatých zátvorkách zapisujeme ustálené komponenty, ktoré sa môžu vypúšťať, resp. o ktoré sa môže daná frazéma rozšíriť.

Celkovo teda frazémy v súlade s terminológiou uvedenou v práci Mlacek i Ďurčo 1995 členíme podľa zovšeobecneného spoločného významu do frazeosémantických makropolí (označujeme ich rímskou číslicou) a tie do jednotlivých významovo konkrétnejších podskupín – mikropolí (označujeme ich malými písmenami a, b, c...). Aj v rámci nich sa usilujeme uvádzať bezprostredne za sebou sémanticky blízke či synonymné prirovnania, antonymické vzťahy vyjadrujeme skratkou opak. Štylistickým kvalifikátorom označujeme iba pejoratívne, ironické, knižné a nespisovné frazémy. Kvalifikátory expr. a hovor. neuvádzame, má ich totiž väčšina frazém. V jednotlivých makropoliach podľa formálneho hľadiska vyčleňujeme prosté prirovnania, intenzitné prirovnania a príslovia a porekadlá (označujeme ich veľkými písmenami abecedy).

Do našich príkladov sme zahrnuli aj frazémy, ktoré nemajú priamo zoonymický komponent, ale obsahujú lexému bezprostredne spätú so životom zvierat. V takýchto frazémach označujeme spomínanú lexému podčiarknutím.

1. Makropole: Ľudské vlastnosti

A: Prosté prirovanie

Založené je na priamom prirovaní človeka k zvieratú, pričom vlastnosť zvieratú vyplýva zo stereotypov založených na ľudových, menej často i náboženských tradíciách.

a) fyzické vlastnosti ľudí alebo ich neodcudziteľného vlastníctva (častí tela, odevu a pod.)

je ako holub = 'sivý' – *vlasý má ako holub* – *obeľel ako holub*;

je žabe po oči/po brucho = 'nízky' – opak. *je ako slon/(o žene) ako žirafa*;

je ako veverička/veverica = 'pohyblivý, obratný' – opak. *je ako slon v porceláne*;

je ostrihaný ako ovca/na ježka – *vlasý mu stoja ako ježovi*;

pristane mu/jej to ako svini rohy/ako kože piata noha;

má driek ako osa – má osí driek; má vlasy ako havran; má uši ako somár/ako slon – má somárske uši/ušíská; má oči/zuby ako myš/myška – má myšacie/prasacie očká; má oči ako krt = 'tesne postavené'; má oči ako mačka = 1. 'zelené', 2. 'falošné'; má oči ako jazvec/jastrab/orol/sokol = 'bystré, prenikavé'; má fúzy ako mrož = 'dlhé a ovisnuté'; má krk ako bocian/labuť – má labutí krk/labutiu šiju; má nohy ako bocian; iron.: má brucho ako kotný vrabec; má komárovho sadla;

má laby ako medveď – má medvedie laby; má ruky/tvár ako rak = 'červené'; má ruky ako žaba = 'studené'; má nohy ako teľa = 'do tvaru x'; má telo ako had = 'ohybné'; [má] šaty ako krave z papule/z pysku = 'pokrčené'

b) psychické a charakterové vlastnosti ľuď

je ako baran/mulica = 'tvrdohlavý'; – Tvrdá hus/ovca na šklbanie.

To je driemajúca liška; Je ako vlk v ovčom rúchu/rúne. Do očí mu je ako liška a za chrbtom ako vrana. To je starý lišiak. To je prebitá/prešibaná šelma. Je na všetky kopytá vybitý. iron. To je pekný vták/vtáčik!

Má husiu kožu [od strachu/od zimy]. Vlasy sa mu ježia [od strachu/od zimy].

Dáva ako psovi na vidličku. Chce spraviť z muchy dva kožuchy. = 'je lakomý';

je ako [tá] včielka/včelička; je do roboty ako sršeň;. Je ako [ten] mravček. Ide/púšťa sa ako osa/žihadlo do roboty. Vrtí sa [v práci] ako hadík. – opak. Bude radšej vši pásť a holú labu lízať, ako by mal robiť. Vylíhuje ako pes na pazderí.

Neublíži ani kuratú ani muče/muške. – Ani muče/muške by neublížil.

Ani tomu psovi nedá pokoj.; je ako jež. = 'pichľavý, podpichovačný';

Má kuráciu pamäť. Má kurací mozog. Má otruby/sečku v hlave.

je ako motýľ = 'prelietavý'; To je prelietavý vtáčik! Je ako chameleón.

ani ryba, ani rak; má hrošiu kožu; žart. je opakovací papagáj;

mrle ho žerú/jedia = 'je neposedný, netrepežlivý'; má svoje muchy/mušky = 'má zlozvyky/nedostatky'; Ožili mu mušky/blšky. = 'stal sa neposedným/ začal vymýšľať';

je sto rokov za opicami = 'zaostalý';

sú na jedno kopyto. = 'rovnakí'; Oba dobrí vtáci!

prašivá ovca! naničhodná opica! sprostá hus! Je korunovaný somár! nočná sova; nočný vták; obetný baránok; hlúpa hus! Bodaj ťa hus [pečená]kopl!

c) vlastnosti vyplývajúce zo sociálneho postavenia, z porovnania ľuď

Vyšiel na psí tridsiatok/ deviatok/ drúčik. Nemá ani čo by straka/muška na kriecí uniesla. Nemá ani toľko, čo kostolná myš. iron.: Má ten peňazí ako žaba vlasov. Po-dkovu už má, len kôň mu chýba. Gazduje z kravy na kanárika. Z koňa na osla presadol. Teraz sa nám psota omnožila a zase je kotná. – opak. Má peňazí ako pliev. Rastú mu peniaze ako vlkovi pečienka. Peniaze sa mu kotia. Má dobrú pašu. iron.: Má biedu ako mlynárova slipeka. Má všetko doma okrem vtáčieho mlieka.

Žije si ako červík v syre/slimák v chrene. Má sa ako mucha v mlieku/v kysele.

Má sa ako ryba vo vode. – opak. Má sa ako ryba na suchu.

Ja pán, ty pán, kto bude kozy/kravy/ovce pásť? Ja som s tebou kozy/ovce kravy ne-pásol. = 'nie sme si spoločensky rovní';

velké zvířata = 'kto má vysoké postavenie'; *žaba na prameni*; *biela vrana*; *lev salónov*; *zblúdená ovca*.

B: Intenzitné prirovnanie

Všetky prirovnania, v ktorých sa k pomenovanej vlastnosti pridáva porovnanie so zvieratám, obsahujú v sebe zároveň odtienok intenzity. Vyjadrujú, že danú vlastnosť má človek vo väčšej ako štandardnej miere.

a) fyzické vlastnosti alebo fyzický stav ľuďa

studený ako žaba/had; *červený (v tvári) ako [varený] rak/ako moriak*; *šedivý/sivý ako holub*; *čierny ako havran*; *pehavý ako morčacie vajce*; *kučeravý ako baran*; *ulízaný ako mačka*;

tučný/tlstý ako baran [v jeseni]/ako medveď/prasa/sviňa/bagún; *vykrmený/vypasovaný ako bagún/ bujak/krmník*; *pribratá ako páva*; *pejor. bachratý ako sviňa – opak. chudý ako vyžla/chrt/ nespis. žízala/ako odratý zajac/hlísta*; *suchý ako chrúst*; *štíhla ako laň*; *iron.: tlstý ako komár pod kolenom*; *Mačky by ho cez noc objedli*.

hladný/lačný ako pes/vlk; *iron. Zmiluje sa nad miskou ako kocúr nad myškou. – opak. pažravý ako vlk*; *To je vlčie črevo*.

smädný ako ľava [na púšti];

zarastený/chlpatý ako medveď/brav;

špinavý/nečistotný/zamazaný/zašipaný ako prasa;

opitý/ožratý/nalagal sa/nacical sa ako čik/baran/čajka/slon/sysel/pejor.: ako sviňa/prasa/vôl/doga;

bujný ako žrebec; *silný/mocný ako kôň/býk/vôl/lev – opak. slabý ako mucha/muška*;

zdravý ako ryba/rybička; *ustatý ako kôň/pes*; *hluchý ako tetrov*; *tvrdohlavý ako osol/baran*; *pomalý ako slimák*; *– opak. rýchly ako gazela/srna*;

Je otrhaný, akoby sa so psami trhal. Má kabát šedivý ako odratá mačka. Trásie sa mu ruka ako drozdovi chvost.

velký ako slon – opak. malý ako blcha; *krátky ako zajačí chvost*;

b) psychické a charakterové vlastnosti ľuďa

verný/oddaný ako pes; *poslušný ako ovca/baránok*;

falošný ako mačka/ako liška; *úlisný ako had*; *klzký ako úhor/had*;

je bez hanby / je nehanblivý/nepozná hanby ako pes/suka;

zdutý ako pavúk; *pyšný ako páv*; *hrdá/pyšná ako páva/pávica*; *nadutý ako moriak/holub/žaba*;

tichá ako muška; *usilovný ako včielka/včelička*; *robí naveky ako krt*; *– opak. lenivý ako voš/pes*;

dotieravý ako pes/ako konská mucha/ploštica/ovad; *drzý ako opica*; *zlostný/jedovatý ako sršeň*;

šťastný ako blcha [v kožuchu]; *čistý ako [rybie] oko*;

múdry ako sova – opak. hlúpy ako baran/baraní roh/teľa/čížik; *hlúpa/sprostá ako hus*; *Rozumie sa tomu ako hus do piva /ako koza petržlenu. Je z toho jeleň. Má motolice v hlave*.

bojazlivý/ustráchaný ako zajac; Bojí sa ako pes mesiaca. Pchá/skrýva hlavu do piesku [ako pštros].

maškrtný ako kocúr;

má jazyk ako suka chvost/ako žihadlo/ako osa.

Keď sa spolu zídu, sú ako dva kohúty. Znášajú sa ako pes a mačka.

c) vlastnosti vyplývajúce zo sociálneho postavenia, z porovnania ľudí

chudobný/holý ako [kostolná] myš; Pre svoju dobrotu vyšiel na psiu smiechotu.

C: Príslovia a porekadlá

Frekvenčne menej zastúpená skupina frazém majúciach všeobecný význam, pričom pri prísloviach sa k nemu pridáva aj didaktický zámer (v podobe odporúčania, varovania a pod.). Frazeosémantické mikropole fyzických vlastností ľudí sa takýmto typom frazém vyjadruje iba okrajovo.

a) fyzické vlastnosti alebo fyzický stav ľudí

hlad: Keď prídeš z hory, zjedol bys' voly. O hlade i pes psa zje. Hlad psu brat. Hladný kôň nevyhadzuje zadkom. Dobrá sviňa všetko stroví.

smäd: Smädnému volovi aj kaluž chutí. Smädný vól sa aj s baranmi napije. Keď krava pije, bude i vól.

chudosť: Chudý kôň vždy lepšie ťahá. – Chudá mršina, ale dobre ťahá.

vonkajší vzhľad: Pekné perie pekného vtáka činí. Človeka poznáš podľa šiat, vtáka podľa peria. Čo vól bez rohov, to chlap bez fúzov. Sviňa je len sviňou [bárs by na sebe zlaté sedlo mala]. Opica zostane opicou, hoc bys' na ňu zlatú reťaz dal. Pozlátaná uzda nepolepší koňa.

b) psychické a charakterové vlastnosti ľudí

tvrdohlavosť: Starý baran, tvrdý roh. – Čím je baran starší, tým je roh tvrdší.

skromnosť: Aj malé ryby sú ryby. Keď nie je kôň, aj mula je dobrá. / Keď nie je krava, aspoň koza.

závisť: Susedova krava viacej mlieka dáva.

prefikanosť: Líšku poznať po chvoste. – Chvost na líšku svedčí. Líška/vlk srst', nie kožu mení. Stará líška sa ťažko dá chytiť. Pred líškou zavri kurín.

povýšenosť: Zabudol/nepamätá vól, že [kedysi] teľaťom bol.

lakomosť: Ťažko je vlkovi barana zo zubov vydrapiť. Čo pes schváti, ťažko vráti. Skôr by od jalovej kravy teľa vydriapal ako niečo od skúpeho.

sebeckosť: Každá kura/sliepka k sebe hrabe.

sporivosť: Usiluj sa hus dostať, pokiaľ vrabca strovíš. – opak. Vrabec sa zarobí a hus sa stroví.

usilovnosť: Na dobrého koňa netreba biča. – Dobrého koňa netreba biť.

smelosť: Aj kohút je smelší na svojom smetisku. Malý vtáčik máva kriklavý zobáčik.

ovplyviteľnosť, prispôsobivosť: Kto sa s vranou pustí na cestu, natrať na mrcinu. Kto so psami spáva, s blchami vstáva. Jedna prašivá ovca celé stádo/celý krdel' nakazí. Kto chce rybu chytiť, musí ísť do vody. Kto chce s vlkmi žiť, musí s nimi vyť. Keď jedna hus zagagoce, zagagocú všetky Kto príde medzi vrany, musí kvákať ako ony.

hašterivosť: S každým sa hryzie/žerie.

nemennost' zlého charakteru: *Zo svine len sviňa bude. Nebude zo psa slanina [ani z vlka baranina]. Vlk premeni srst', ale nie náтуру. Z vlka nebude rataj. Z vlka nebude baran ani zo psa oráč. Chvál' psa, koľko chceš, nebude zo psa iné, len pes.*

hlúposť: *Divže sa somárovi, keď ťa kopne. Keď ťa kôň kopne, nepôjdeš s ním k ričtárovi. Nemaj krave za zlé, keď ťa kopne. Z deravého duba iba sova vyletí.*

trpezlivosť: *Dočkaj času ako hus klasu.*

c) vlastností, stavy vyplývajúce zo spoločenského postavenia, zo spoločenských vzťahov

chudoba: *Chudobný človek – hotová opica. Zo žaby peria nenapáraš. Z nahej husi nenašklbeš peria.*

zlé spoločenské postavenie: *Keď nemáš koní, choď pešky. Z malej vody malé ryby.*

nespravodlivosť: *Dobrého koňa najviac tlčú. Veľké ryby žerú malé. Vlk si vždy príčinu na ovcu nájde. Kone, ktoré ovos porábajú, najmenej ho dostávajú. My sme hniezdo zrútili, druhí vtáčence pobrali. Krkavcov púšťajú a holubov chytajú. – Krkavce si lietajú, holuby v osídlach viaznu.*

nevďak: *Vlk ti krivdu robí a vlk ťa i súdi. Pomôž mu na koňa, on ti pomôže pešiemu. – Druhého posadiš na koňa a ty za ním peši. Požičaj žobrákovi koňa, utečie ti aj s ním. Pust' hada do rukáva, vyjde ti pod pazuchu.*

vzťah k starším: *Starému koňovi uzdy a nie ostrohy.*

primeranosť: *Aký vtáčik, taká klietka. Malý vtáčik, malé hniezdo. Komu hus, komu prasa [komu pečená klobása].*

nemennost' spoločenského postavenia: *Vylož psa na stól, predsa pod stól lezie. Dar-mo kladiáš psovi nohu na stól, on ju vždy dolu strhne.*

potrestanie: *Príde na psa mráz. Už je [liška] v klepci/myš v pasci. Chytili vtáčka na lep. Chytil ho do osídla. – opak. Raka do vody odsúdili.*

Ani pes na ním nezabrechá/nezašteká.

vynaliezavosť: *Vie, od čoho muchy kapú/dochnú.*

2. Prejavy ľudských citov, pocitov

A: Prosté prirovnanie

vnútorné city/pocity: *Rastie mu hrebeň/rožky. Narástli mu rožky/veľké rohy. Vystrkuje rožky. – opak. Stiahol pyšné rožky.*

Keď je somárovi dobre, ide na ľad tancovať.

B: Intenzitné prirovnanie

vnútorné city/pocity: *Od hanby by sa vopchal do myšej/myšacej diery. – Hanbí sa ako pes.*

Zostal ako obarený rak/pes.

Bol by sa skryl aj do myšacej diery [od strachu].

Roní krokodílie slzy.

city/pocity vo vzťahu k iným: *Podlizuje sa mu ako mačka. Plazí sa pred ním ako had.*

Má ho rád ako holub žito/pšenicu... – opak. Má ho rád ako koza nôž/ako pes mačku. Nemá ho ani za psa. Idú si oči vyďobať.

C: Príslovia a porekadlá

a) vnútorné city/pocity:

rezignácia: *Či sova o kameň, či do sovy kameň. Keď si vzal kone, vezmi si aj uzdu/bič. Keď čert vzal kravu, nech vezme aj teľa.*

túžba: *Mačke sa vždy o myšiach sníva. Koňovi sa o obroku/ovse a medveďovi o plánkach sníva. Svini sa vždy o žaludi a kohútovi o žitku sníva.*

strach: *Veľkého dupotu sa aj vlk naľaká. Koho raz pes pohryzie, ten sa potom i muchy bojí. Koho raz had uštipne i húsenice/žaby/hlísty sa bojí. Bojí sa pes kyja/papeka/ožeha. Nieto toho psa, čo by sa kyja nebál. Uteká čert pred kyjom ako čert pred krížom.*

hnev: *Holub je holubom, a predsa sa nahnevá/a predsa má svoju žľč.*

b) city/pocity vo vzťahu k iným:

vzťah k domovu/k rodine: *Kde sa kurča vyliahne, vždy sa tam tiahne. Kohút na svojom smetisku najradšej kikirika. Kohút na svojom smetisku pán / I sova na svojom smetisku pani. Každý vták ľúbi svoje hniezdo. Každý vták svoje hniezdo si chváli. – Každý vták svojho hniezda sa drží. Každá liška svoj chvost chváli. – opak. Mrcha vták, čo do vlastného hniezda špiní. Taký vták sa hnuší, čo do vlastného hniezda trúsi. Mrcha ovca, čo od čriedy uteká. Mrcha to ovca, čo svoje rúno nosiť nechá. Žaba kaluž nájde/hľadá/neopustí. – Nájde si žaba mláku.*

medzil'udské vzťahy: *Kde sa domáci psi trhajú, cudzí nech sa nemiešajú. Nepchaj prsty/neštuchaj do osieho hniezda. Povedala sova sove: staraj sa každý o svoje.*

Psi podchvíľou sa hryzú, podchvíľou sa lížu.

obrana: *Malé šteňa väčšmi breše. Aj červik sa hnevá, keď ho pristúpiš. I tá včielka sa ešte bráni.*

3. Kvalita dejov vykonávaných ľuďmi

A: Prosté prirovnanie (= ako koná)

reč: *Mrmle ako medveď [v diere]. Vrčí ako starý vlk [v diere]*

Rozpráva, ako mu zobák narástol.

Špiní si do vlastného hniezda.

pohyb a poloha: *Premáva sa ako mačka s mačencami/ako slepý jašter po daždi. Chodí ako lev v klietke = 'hore-dolu';*

Chodí okolo toho ako mačka okolo [horúcej] kaše.

Kýva sa/teperí sa/terigá sa/rediká sa ako starý medveď. Chodí ako zmoknutá sliepka/kura/ vrana/ zmoknuté kura/ako zblúdená/stratená ovca. Ide ako rak. Idú husím/husacím krokom. Skáče/poskakuje ako kozla/cap/žriebä/kôň.

Tancuje ako pinka. – opak. Tancuje/chodí ako medveď.

Zaliezol ako sysel' do diery. Vyšmykol sa/prešmykol sa ako had. Preplával/prebádol ako pes cez vodu.

Sedí ako žaba pod lopúchom/ako kvočka na vajciach/ako dudok. = 'nepohnuto'; Stojí/drží ako baran. = 'bez odporu'; Čuší ako myš v diere/ako voš pod chrastou/ako voš v kožuchu/ako zajac v chrasti.

výzor a správanie: *Chodí za ním ako pes/psík. pejor. Ide/chodí za ním ako ovca za baranom/ako teľa za kravou.*

Chodí/vyzerá ako zbitý pes/zmoknutá sliepka/kura/zmoknuté kura.

Chodí ako páv/páva. Nafukuje sa /nadiúva sa ako holub/žaba [v barine]. Naparuje sa ako kohút na smetisku.

Správa sa/chodí ako slon v porceláne. Chodí ako teľa po/na ľade. Chodí ako kačica/vykřímená hus.

akcia: *Čaká ako pavúk v diere na muchu. Čaká ako kurča na sopeľ.*

Hľadá teľa pod bujakom/vlčie krídla/vlčie kosti. Husi seno a psom otruby dáva. Psovi plevy dáva a volovi kosti. Capa dojí. Ryby plávať učí. Vlkovi cestu do hory/lesa ukazuje. Muchy oháňa. Vtáka na udicu a muchy na lep chytá. Ryby na strome lapá/pod sakom loví. Sedlo na psa vložil. Žabe vodu podáva.

Muchy lapá, voly púšťa.

Robí/urobil z komára somára/slona/nespis. veľblúda. Urobil z mušky vola/slona.

Obstrihal mu krídla/kridelká.

Zachádza s ním ako so psom.

Ukázal mu straku na kole = 'oklamal ho'.

Nasadil mu do hlavy červíka. – Má v hlave červíka/chrobáka. – V hlave mu vrta červík [pochybnosti].

Predal voly, kúpil soli.

zmyslové vnímanie: *pozerá/hľadá/díva sa ako teľa na nové vráta/vyoraná myš/žaba z prachu. Zazerá/hľadá ako bujak/vlk.*

proces: *Hlce ako vlk. – opak. Dobká/zobká ako vtáčik; Vtáčatko by viac zjedlo ako ten. Zje ako vrabček.*

Bije sa ako lev. = 'udatne'; (robí niečo) ako pes z reťaze pustený = 'nerozvážne';

Lúča ako vól.

Padajú/mrú ako muchy = 'jeden po druhom';

Smeje sa ako hrdlička.

stav a zmena stavu: *Chodí spať/spávať s kurami/so sliepkami [a s lastovičkami vstáva]. – S kurami ide spať, s kurami vstáva.*

To mu je ako psovi mucha.

B: Intenzitné prirovnanie (= veľmi intenzívne koná)

pohyb a poloha: *Letí ako vták. Behá ako pes bez chvosta/ako sršeň. Beží ako na krídlach/ako srna. Cvála ako kôň bez puta. Ani na sto koňoch by ho nedohonil. – opak. Ťahá sa ako vlk po bruchu/ako had [po Brtomile]. Ide/hýbe sa/vlečie sa/lezie/robí ako slimák/slimačím krokom/slimačím tempom. Ide ako na kravách/voloch.*

Všade sa tisne ako mucha koňovi pod chvost.

Vyskočil, akoby ho had uštipol/zmija uhryzla. – Vyskočil ako hadom uštipnutý.

akcia: *Spil sa ako čík.*

stav a zmena stavu: *Spí ako sysel/medveď/dudok. – opak. Spí ako myš na vreci/zajac v chrasti/zajac pri ceste/ako kôň na svitaní.*

Smrdí ako bzdocha/ako starý cap/tchor.

reč: *Šteká/breše ako pes/suka. Hika ako somár. Gagoce ako hus. Kvičí ako prasa*

na porážke/na bitútku. Bzučí ako komár. Vrieska/kričí, vreští ako pavián. Stále plieska papuľou/hubou.. – opak. Mlčí ako ryba. Zmlkol ako kukučka [po Jáne].

Ďobe doň ako vrana. Pustili sa doňho/zosypali sa naňho ako osy. Každý pes doňho šteká/breše.

Hovorí, ako mu zobák narástol. Ja o voze a ty/ten o koze.

Strelil capa.

proces: Ňúra ako kopov. Snorí ako poľovný pes. Striehne na neho ako mačka na myš/ako pes na mäso/ako drozd na haluz.

Grcia ako šteňa. Krváca ako podrezané prasa. Fučí ako medveď.

Robí/drie/narobí sa/táhá/drhne ako kôň/somár/vôl/mul/mulica/hovádo. – Je zapriahnutý[v práci] ako [kôň] v gáplí. – To je dosť na koňa, čo ten urobí.

Kradne ako straka.

Čmára/škriabe ako kocúr/mačka.

akcia: Umýva sa ako mačka labkou.

Vytrel mu kocúra.

Vytri si, vlčko, zuby...

C: Príslovia a porekadlá

práca (a odmena): Od roboty aj kone dochnú. Robotu nie je zajac [, neutečie].

Kto dvoch zajacov naháňa, ani jedného nechytí/najskôr na zem padá. – opak. Jedným úderom dve muchy zabil.

Najprv vtáčik zaspieva, potom mu semenca nasypú.

Ani kura/kurča darmo nehrabe/nekrabie. Ani pes darmo nešteká.

Ešte rožky na barane, už mäsiari pijú na ne. Ešte vlka nezabili, už na jeho kožu pili. Pili na medveďovu/vlkovu kožu a medveď/vlk v hore. – Trhajú sa o medvediu/vlčiu kožu a medveď/vlk v hore. Ovcu strihá a ešte ju nemá. Ražeň hotový a zajac v lese.

Neskoro koňa krmíť pod vrchom.

Tak robme, aby bol i baran celý, i vlk sýty/aby sa i cap nažral, i kapusta zostala celá. vzťah k majetku: Vtáča v hrsti a holub na streche.

Pozde/neskoro zatvárať klietku, keď vtáča uletí. Pozde zamykať stajňu, keď kravu vlk zožral/keď kone vyviedli. Pozde zajaca chytať za chvost, keď si ho nechytí za uši. I dobrému/starému kocúrovi niekedy myš ujde/ušmykne.

Nekupuj skôr vtáka, ako máš klietku. Najprv si maštal' vystav, potom si kravu kúp.

Mačku vo vreci nekupuj. Kto kúpil koňa, berie aj uzdu.

Súdil teľa a presúdil kravu.

Nehľad' na darovaného koňa, čo je i slepý. Darovanému koňovi na zuby nepozerať.

Urobil/spravil capa záhradníkom. – Pustiť si capa do záhrady. Pustil si medveďa do včelína/hada do rukáva/vlka medzi ovce. Ovcu na vlka zveril. Zveril na psa slaninu.

Na krivom koni ďaleko neujdeš.

reč: Vtáka poznáš po perí, človeka po reči. Kde husi, tam gag, kde ženy, tam jak.

My o vlku a vlk za humny.

Valasi zjedia ovцу a povedia na vlka.

Čo raz z úst vypustiš, [to] ani štyrmi koňmi späť nevtiahneš.

O tom už vrabce [na streche] čvirikajú.

Po sľúbené na chytrom koni utekaj.

medziľudské vzťahy: *Vlkovi cestu do hory neukazuj. Kto mrchavého /zlého psa hľadá, zle si poradí/zle pochodí. –Mrchavého /zlého psa nehľadaj. Bujaka za rohy nechytaj. Kto koňovi pod chvostom býva, toho vše kôň kopne. Psa proti srsti nehľad'. Myš, nehraj sa s mačkou!*

Cudziemu psu never. Nebud' psa, keď spí. Psovi, keď spí, cigánovi, keď sľubuje, a žene, keď plače, never. Nehraj sa s ohňom, labku si popáliš.

Vrana k vrane sadá, rovný rovného si hľadá. Holub za holubom, ovca za baranom. Letí holub za holubom. Pes psa vždy pozná/hľadá, vyňuchá/ochráni. Pes psu brat zostane. Sova sovu dovoľá. Sova sovu nájde, keď slniečko zájde.

Spolky berú ovce i volky.

Bez jednej lastovičky bude leto. Bez jednej ovce bude salaš.

Kocúr nie je doma, myši majú hody/bál'.

Od hlavy ryba smrdí.

V závere zhrnieme, že pri porovnaní frazém so zoonymickým komponentom s obrazom zvierat v textoch slovenskej ľudovej slovesnosti sa vlastnosti zvierat typických pre náš socio-kultúrny kontext zhodujú najmä v oblasti rozprávok, detských riekaniak, povedačiek a z toho odvodených detských hier. Čiastočne odlišné sú v oblasti piesní. Z formálneho hľadiska sú frazémy s týmto komponentom predovšetkým prirovnaniami, menej často sa zoonymický komponent objavuje v prísloviach a porekadlách. Z významového hľadiska sa tento komponent využíva na zobrazenie vlastností ľudí ako celku alebo ich neodcudziteľného vlastníctva, ďalej na vykreslenie prejavov ľudských citov a pocitov, menej často na stvárnenie kvality či intenzity dejov vykonávaných ľuďmi.

LITERATÚRA

- Habovštiaková, Katarína; Krošláková, Ema. 1990. *Človek v zrkadle frazeológie*. Bratislava: Tatran.
- Krošláková, Ema. 1997. Frazeologické prirovnania so zoonymickým komponentom. V: *Frazeologické štúdie II*. Ďurčo, Peter (red.). Bratislava: Esprima. 103–112.
- Mlacek, Jozef. 1977. *Slovenská frazeológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Mlacek, Jozef. 1996. Slovenské frazeologické názvoslovie. (Poznámky k jeho vývinu aj k súčasnému stavu). V: *Frazeologické štúdie I*. Mlacek, Jozef; Ďurčo, Peter (red.). [2. vyd.] Bratislava: Stimul. 19–64.
- Mlacek, Jozef. 2001. 2007. *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: Stimul.
- Mlacek, Jozef; Ďurčo, Peter et al. 1995. *Frazeologická terminológia*. Ďurčo, Peter (red.). Bratislava: Stimul.
- Tibenská, Eva: *Primeranosť výrazových prostriedkov leporelovej literatúry*. (v tlači)

SLOVNÍKY

Habovštiaková, Katarína; Krošláková, Ema. 1996. *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. [FS]

Krátky slovník slovenského jazyka. 1997. Kačala, Ján; Pisarčíková, Mária; Považaj, Matej (red.). [3. doplnené a prepracované vyd.]. Bratislava: Veda – Slovenská akadémia vied. [KSSJ]

Smiešková, Elena. 1974. *Malý frazeologický slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. [MFS]

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. 1983. Čermák, František; Hronek, Jiří; Machač, Jaroslav (red.). Praha: Academia. [SČFI]

Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G. 2006. Buzássyová, Klára; Jarošová, Alexandra (red.). Bratislava: Veda – Slovenská akadémia vied. [SSSJ I]

Slovník súčasného slovenského jazyka. H–L. 2011. Jarošová, Alexandra; Buzássyová, Klára (red.). Bratislava: Veda – Slovenská akadémia vied. [SSSJ II]

SUMMARY**FRAZEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYMIC COMPONENT AND THEIR INTERCONNECTION TO FOLK TRADITION**

In the paper we analyze the examined phrasemes firstly according to detailed classification based on different semantic and formal criteria. Afterward we confront them with the depiction of animals, their positive or negative perception, and also their attributes or stereotypes depicted in folk tales and folksongs.

Key words: *frazeological units with zoonymic component, semantic and formal classification criteria, phraseosemantic fields – micro fields and macro fields, folk tradition*

